

KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR

(القاضي عبد الجبار)

Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr
b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî
(ö. 415/1025)

Basra Mu'tezilesi'nin ünlü kelâmcısı
ve Şâfiî fakihî.

Batı İran'daki Hemedan bölgesinin Esedâbâd mevkiinde dünyaya geldi. Bazı kaynaklarda doğum yerinin Esterâbâd (Gürgân) olarak gösterilmesi doğru değildir (İsnevî, I, 354). 415'te (1025) doksan yaşını aşmış olarak öldüğü göz önünde bulundurularak 320-325 (932-937) yılları arasında dünyaya geldiğini söylemek mümkündür (*El*² [İng.], I, 59; *Elr*, I, 116). Bu sebeple onun doğum tarihini 359 (970) olarak veren kaynakların (*Hedyye-tü'l-ârifin*, I, 498; *Kehhâle*, V, 78) isabet etmediği anlaşılmaktadır.

Kâdî Abdülcebbâr ilk öğrenimini bölgesinde bulunan hadis âlimlerinden ders alarak tamamladı. Bu dönemde itikadda Eş'ariyye'yi, fıkıhta Şâfiî mezhebinin benimsemişti. 346'da (957) Basra'ya giderek burada Mu'tezile ekolünün âlimlerinden Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin talebesi Ebû İshak İbrâhîm b. Ayyâş'ın derslerine katıldı ve ondan etkilenecek Mu'tezile mezhebine geçti. Bir süre Ebû Ahmed b. Selme'den ders aldı. Ardından dönemin Mu'tezile âlimi ve Hanefî hukukçusu Ebû Abdullah el-Basrî'den ilim öğrenmek üzere Bağdat'a geçti, ancak Ebû Abdullah ona Şâfiî mezhebinde kalmasını tavsiye ederek kendi ders halkasına almadı. Bununla birlikte Kâdî Abdülcebbâr'ın telif ve tedris faaliyetine bu fakihin yanında başladığı, bazı eserlerini onun gözetimi altında kaleme aldığı kaydedilmektedir. Onun ilmî faaliyetlerde bulunmak üzere gittiği diğer ilim merkezleri arasında Askerimükrem ve Râmhürmüz gibi şehirleri de saymak mümkündür.

Dönemin Büveyhî hükümdarı Müeyyedüddeve'nin danışmanı olan ve Mu'tezile âlimlerini himaye etmekle tanınan Sâhib b. Abbâd'ın daveti üzerine İsfahan'a giden Kâdî Abdülcebbâr burada onun himayesinde düzenlenen ilim ve sohbet meclislerine katıldı, bazı Ehl-i sünnet âlimleriyle ilmî tartışmalarda bulundu. Sâhib b. Abbâd vezir olunca Abdülcebbâr'ı Rey şehrine davet ederek kâdilkudâtlık makamına tayinini sağladı. Kâdî Abdülcebbâr'ın görev alanı önceleri Kazvin, Zencan, Kum ve Demâvend bölgele-

rini kapsarken daha sonra bunlara Cür-cân ve Taberistan da eklendi. Devrin yöneticilerinin mülhidlere reddiyeler yazmakla görevlendirdiği, onları takip ve yargılama konusunda kendilerine yetki verdiği kelâmcılar arasında Kâdî Abdülcebbâr da bulunmaktaydı (*DİA*, XXII, 94). Müeyyedüddeve'nin ölümünden sonra hükümdar olan Fahrüddeve döneminde de bir süre vezirlik görevini sürdüren Sâhib b. Abbâd'ın Abdülcebbâr'a olan teveccühüne devam etti. Ancak onun ölümü üzerine (385/995) Kâdî Abdülcebbâr, Fahrüddeve'nin emriyle malları müsadere edilerek kâdilkudâtlık görevinden azledildi. Abdülcebbâr'ın hayatının geri kalan kısmını Rey'de telif ve tedris faaliyetinde bulunarak geçirdiği bilinmektedir. Kaynaklar onun 389 (999) yılında hacca gittiğini, dönüşte kısa bir süre Bağdat'ta kaldığını, hayatının sonlarına doğru bir yıl kadar Kazvin'de yaşadığını kaydetmektedir. Kâdî Abdülcebbâr 415 yılının Zilkade ayında (Ocak 1025) Rey şehrinde vefat etti ve burada defnedildi.

Kâdî Abdülcebbâr'ın nâdiren adlarını belirttiği kelâm alanındaki hocaları arasında Ebû İshak İbrâhîm b. Ayyâş ile Ebû Abdullah el-Basrî gibi Mu'tezile âlimleri yer almaktadır. Her ikisinin de İbn Hallâd el-Basrî kanalıyla Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin öğrencisi olması Abdülcebbâr'ın düşünce yapısının oluşmasında Ebû Ali el-Cübbâî ile oğlu Ebû Hâşim'in etkili olduğunu göstermektedir. Kendilerine sık sık atıfların yer aldığı Kâdî Abdülcebbâr'a ait kitaplar, eserleri günümüze ulaşmayan bu iki Mu'tezile âliminin kelâm görüşleri hakkında bilgi edinme imkânı sağlamaktadır.

Abdülcebbâr'ın ders halkasından istifade ederek yetişen pek çok âlim vardır. İbnü'l-Murtazâ ve Hâkim el-Cüsemî, Mu'tezile ekolünün on ikinci tabakasının tamamına yakın kısmının onun arkadaşları ve öğrencilerinden oluştuğunu belirtirler (Hâkim el-Cüsemî, s. 382-391; İbnü'l-Murtazâ, s. 116-119). Bunlar arasında Basra ekolünün son temsilcilerinden Ebû Reşid en-Nisâbü'rî, fıkıh usulü alanında *el-Mu'temed* adlı eseriyle tanınan Ebû'l-Hüse-yin el-Basrî, hocasının eserini *el-Mecmû' fi'l-Muhtâ bi't-teklîf* adıyla şerheden İbn Metteveyh, hocasının imâmet konusundaki görüşlerine red diye yazan Şerîf el-Murtazâ, adı, daha çok Kâdî Abdülcebbâr'a nisbet edilen *Şerhu'l-Uşûl-i'l-hamse* isimli eser dolayısıyla bilinen Kıvâmüddin Mankdîm ve Ebû Yûsuf el-Kazvinî gibi şahsiyetleri saymak mümkündür.

Eserleri. Kâdî Abdülcebbâr'ın İslâmî ilimlerin çeşitli alanlarıyla ilgili altmışa yakın eserinin bulunduğu kaydedilmektedir. Ancak bunların büyük bir kısmının mevcudiyeti henüz tesbit edilememiştir (eserlerinin ayrıntılı bir listesi için bk. *Şerhu'l-Uşûl-i'l-hamse* neşreden giriş, s. 13-36). 1. *Mütesâbihü'l-Kur'ân**. İki yazma nüshasına dayanılarak Adnân Muhammed Zerzûr tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1969). 2. *Tenzihü'l-Kur'ân* 'ani'l-me'tâ'in*. Kur'an tertibine göre düzenlenmiş olup Kâdî Abdülcebbâr'ın hatalı kabul ettiği yorum ve tefsirleri incelediği eser, Râgıb el-İsfahânî'nin *Mukaddimetü't-tefsir* ile birlikte yapılmış bas-kısı yanında (Kahire 1326, 1329) Beyrut'ta da neşredilmiştir (ts., Dârü'n-nehdati'l-hadîse). 3. *Teşbîtü delâ'ili'n-nübüv-ve**. Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı (Şehid Ali Paşa, nr. 1575) bilinen yegâne nüshasına dayanılarak Abdülkerîm Osman tarafından yayımlanmıştır (I-II, Beyrut 1966). 4. *el-Muğni* fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*. Mu'tezile kelâmının günümüze intikal eden en önemli eseri olup yirmi ciltten oluştuğu tahmin edilen yazma nüshalarının ele geçirilebilenleri on altı cilt halinde neşredilmiştir (Kahire 1382-1385/1962-1965). 5. *el-Muhtasar fi usûli'd-dîn. el-Muğni*'de geniş olarak ele alınan konuların Sâhib b. Abbâd'ın isteği üzerine müellif tarafından özetlenmesiyle oluşan eseri Muhammed Amâre Resâ'ilü'l-'adl ve't-tevhîd içinde yayımlanmıştır (I, 161-253; Kahire 1971). 6. *Fazl-ü'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*. Bazı kelâm konularının yanı sıra Mu'tezile ekolüne yöneltilen eleştirilere de cevap veren ve Mu'tezile ricâli hakkında bilgi içeren eser, Fuâd Seyyid tarafından Ebû'l-Kâsım el-Belhî (Kâ'bî) ve Hâkim el-Cüsemî'ye ait risâlelerle birlikte neşredilmiştir (s. 137-350; Tunus 1393/1974).

Kaynaklarda Kâdî Abdülcebbâr'a izâfe edilmekle birlikte ona aidiyeti ve yayımında esas alınan nüshaların otantikliği konusunda şüpheler bulunan iki eser daha yayımlanmıştır: a) *Şerhu'l-Uşûl-i'l-hamse**. Mu'tezile'nin beş temel prensibinin ele alındığı eseri Abdülkerîm Osman Kâdî Abdülcebbâr'a nisbet ederek yayımlanmış da (Kahire 1384/1965) Abdülcebbâr üzerine çalışma yapan Batılı araştırmacılar sözü edilen kitabın, müellifin *el-Uşûl-i'l-hamse* adlı eserinin Zeydî öğrencisi Kıvâmüddin Mankdîm tarafından yapılan şerhi olduğunu ileri sürmektedir. b) *el-Mecmû' fi'l-Muhtâ bi't-teklîf*. Kâdî Abdülcebbâr'ın *el-Muhtâ bi't-teklîf*'ine ta-

lebesi İbn Metteveyh tarafından yapılan şerhtir. Eseri eksik olarak Ömer es-Seyyid Azmî (bk. bibl.) ve Jean Jozef Houben (Beyrut 1965) Kâdî Abdülcebbâr'a izâfe edip yayımlamış, daha sonra kitabın II. cildini Daniel Gimaret ve Jean Jozef Houben İbn Metteveyh'e nisbet ederek neşretmiştir (Beyrut 1986).

Kâdî Abdülcebbâr'ın kaynaklarda adı geçen ve bir kısmının yazma nüshaları günümüze ulaşan diğer eserleri de şunlardır: 1. *el-Emâli fi'l-hadîs*. Nüshalarının Yemen, British Museum ve Vatikan'da bulunduğu kaydedilen eser üzerinde (Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûl'l-hamse*, neşredenin girişi, s. 20; Abdülfettâh Lâşîn, s. 49, 815) Ebû'l-Fazl Şemseddin Ca'fer b. Ahmed tarafından Nizâmü'l-kavâ'id (fevâ'id) ve takrîbü'l-murâd li'r-râ'id adıyla bir düzenleme gerçekleştirilmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, I, 165; *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 499; Brockelmann, I, 344; Sezgin, I, 625). 2. *el-Mu'temed fi'uşûli'd-dîn*. Müellifin *el-Muhtasar fi'uşûli'd-dîn* ile aynı eser olması muhtemeldir (yazma nüshası için bk. Sezgin, I, 626). 3. *Risâle (et-Tezkire) fi'('ilmi)-l-kîmiyâ*. Brockelmann ve Fuat Sezgin tarafından kaydedilen ve Hindistan'daki Râmpûr Devlet Kütüphanesi ile (Kîmiyâ, nr. 9) Haydarâbâd Âsâfiyye Kütüphanesi'nde nüshaları bulunduğu belirtilen eserin (Brockelmann, I, 344; Sezgin, I, 625) Kâdî Abdülcebbâr'a aidiyeti şüphelidir. 4. *Mes'ele fi'l-ğaybe*. İsnââşeriyye inancına göre on ikinci imamın ölmeden insanlar arasından ayrılıp gizlenmesini konu edinen risâlenin bir nüshası Vatikan Kütüphanesi'nde (nr. 1028/2) bulunmaktadır (Brockelmann, I, 344; Sezgin, I, 625). 5. *el-Muhtâf fi't-tefsîr*. Kaynaklarda hacimli bir tefsir kitabı olduğu kaydedilir (Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, s. 97; İbn Teymiyye, *Mukaddime fi'uşûli't-tefsîr*, s. 34; İbn Hacer, III, 387; Süyûtî, s. 59). 6. *Reddün-naşârâ* (İbn Teymiyye, *er-Red 'ale'l-mantıkıyyîn*, I, 150; *Keşfü'z-zunûn*, I, 838; Steinschneider, s. 114). 7. *el-Umed*. Müellif *el-Muğnî*'nin çeşitli ciltlerinde bu eserine atıfta bulunmuş (XVI, 95, 356; XVII, 84, 92, 113, 151, 152, 189, 218, 273, 305, 312, 314, 320, 337; XX, 2, 258), ayrıca öğrencisi Ebû'l-Hüseyin el-Basrî *el-Mu'temed fi'uşûli'l-fık'h*'inin önsözünde eseri şerhettiğini bildirmiştir (I, 7; ayrıca bk. Abdülvehhâb Hallâf, tercüme edenin girişi, s. 83). *Şerhu'l-Umed*, Vatikan Kütüphanesi'nde mevcut (nr. 1100) bir nüshasına dayanılarak Abdülhamîd b. Ali Ebû Züneyd tarafından yayımlanmıştır (Me-

dine 1410; bk. DİA, X, 327). 8. *en-Nihâye fi'uşûli'l-fık'h*. Müellifin bizzat atıfta bulunduğu eserlerinden olup (*el-Muğnî*, V, 165; XVII, 102, 327; XX/2, 258; ayrıca bk. İbnü'l-Murtazâ, s. 113; Sezgin, I, 626) kaptan bazı pasajların Ebû'l-Hüseyin el-Basrî'nin *el-Mu'temed*'inde yer aldığı bilinmektedir (I, 494; II, 749). Fuat Sezgin'in, *el-İhtilâf fi'uşûli'l-fık'h* adıyla kaydederek başlığının *el-Hilâf beyne's-Şeyhâyn* olmasını muhtemel gördüğü ve bir nüshasının Vatikan Kütüphanesi'nde (nr. 1100) olduğunu belirttiği eser muhtemelen bu kitaptır. 9. *Kitâbü'd-Ders*. Ebû'l-Hüseyin el-Basrî'nin *el-Mu'temed*'inde bu eserden alıntılar bulunmaktadır (I, 208, 247, 434, 437; II, 492, 499, 509, 580, 629, 676, 785, 792, 919; ayrıca bk. Sezgin, I, 626). Kâdî Abdülcebbâr'ın bunların dışında *Nağzü'l-Lüma'*, *Nağzü'l-muciz*, *el-Men' ve't-temânu'*, *el-Askeriyyât*, *İhtiyârâtü'l-edille*, *el-Hârezmiyyât*, *el-Fî'l ve'l-fâ'il*, *el-Mesâ'ilü'l-vâride 'alâ Ebî 'Alî ve Ebî Hâşim*, *Nağzü'l-İmâme*, *en-Nisâbüriyyât* adlı eserlerinin bulunduğu bizzat kendisi tarafından (*el-Muğnî*, IV, 302; VI, 2, 259; XIV, 417; XVI, 304; XX, 2, 258) ve bazı kaynaklarca belirtilmektedir.

Literatür. Kâdî Abdülcebbâr yaşadığı dönemden itibaren ilim dünyasında geniş yankı uyandıran bir âlimdir. Abdülcebbâr'ın öğrencisi Şerîf el-Murtazâ, hocasının imâmet konusundaki görüşlerine red diye olarak *Kitâbü's-Şâfi fi'l-İmâme* adıyla bir eser kaleme almıştır. Zeydî âlimi Ca'fer b. Ahmed, *en-Nağz 'alâ şâhibi'l-Muhtâf* adlı eserini *el-Muhtâf bi't-teklîf* hakkında yazmıştır (DİA, VI, 546). Kâdî Abdülcebbâr'ın bazı eserlerinin neşri gerçekleştirilen Abdülkerîm Osman, *Nağariyyetü't-teklîf* adlı doktora tezinde (Beyrut 1391/1971) müellifin kelâma dair görüşlerini inceler. Abdülkerîm Osman, tezinin Abdülcebbâr'ın hayatı, eserleri ve ilmî şahsiyetine ayırdığı bölümünü *Qâdî'l-qudât 'Abdülcebbâr el-Hemezanî* başlığıyla müstakil olarak yayımlamıştır (Beyrut 1967). George F. Hourani, Kâdî Abdülcebbâr'ın ahlâk anlayışındaki İslâmî akılcılığı *Islamic Rationalism: The Ethics of 'Abd al-Jabbâr* adlı çalışmasında vurgular (Oxford 1971). Guy Monnot, *Penseurs musulmans et religions iraniennes: 'Abd al-Jabbâr et ses devanciers* başlıklı hacimli eserinde (Paris 1974) Abdülcebbâr'ın İran'daki düalist telakkilere yaklaşımını ele alır. Aynı müellifin benzer konulara temas ettiği "Sabeens et idolâtres selon 'Abd al-Jab-

bar" (*MIDEO*, XII [Kahire 1974], s. 13-47) ve "Les doctrines des chrétiens dans le 'Moghni' de 'Abd al-Jabbâr" (*a.g.e.*, XVI [Beyrut 1983], s. 9-30) adlı iki makalesi daha bulunmaktadır. Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı konusundaki tartışmaları, Kâdî Abdülcebbâr'ın görüşleri çerçevesinde inceleyen bir çalışma da Jan R. T. M. Peters tarafından gerçekleştirilmiştir (*God's Created Speech: A Study in Speculative Theology of the Mu'tazili Qâdî'l-Quḍât Abū'l-Ḥasan 'Abd al-Jabbār bn Aḥmad al-Hamadāni*, Leiden 1976). Hüsnî Zeyne'nin de *el-'Akl 'inde'l-Mu'tezile: Taşavvurü'l-'akl 'inde'l-Qâdî 'Abdülcebbâr* adlı bir çalışması vardır (Beyrut 1978). Abdülcebbâr'ın hayatı ve fikirleri konusunda bir doktora tezi hazırlayan Abdüsettar er-Râvî, *el-'Akl ve'l-hürriyye: Dirâse fi fikri'l-Qâdî 'Abdülcebbâr el-Mu'tezilî* adıyla bir eser kaleme almıştır (Beyrut 1400/1980). Abdülfettâh Lâşîn tarafından hazırlanan *Belâgatü'l-Kur'an fi âşâri'l-Qâdî 'Abdülcebbâr ve eseruhü fi'd-dirâsâti'l-belâğa* adlı doktora tezi (Kahire 1978) *el-Muğnî*'nin XVI. cildini teşkil eden "İcâzü'l-Kur'an" bölümü esas alınarak yapılmıştır. M. Bernand ise Kâdî Abdülcebbâr'ın bilgi teorisini *Le problème de la connaissance d'après le Muğnî du Qâdî 'Abd al-Jabbâr* adlı eserinde incelemektedir (Algiers 1982). Bernand'ın "Nouvelles remarques sur l'igjma' chez le Qâdî 'Abd al-Jabbâr" başlıklı bir makalesi de vardır (*Arabica*, XIX [Leiden 1972], s. 78-82). Ayrıca Shlomo Pines, "Gospel Quatations and Cognate Topics in 'Abd al-Jabbâr's Tathbî in Relation to Early Christian and Judaeo-Christian Readings and Traditions" başlığıyla bir makale yazmıştır (*Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, IX [Jerusalem, 1987], s. 195-278). Samuel Miklos Stern, Abdülcebbâr'ın *Teşbîtü delâ'ili'n-nübüvve* adlı eserinde yer alan hristiyan teolojisine yönelik tenkit ve değerlendirmeleriyle ilgili olarak "Quatations from Apocryphal Gospels in 'Abd al-Jabbâr" ve "Abd al-Jabbâr's Account of How Christ's Religion Was Falsified by the Adoption of Roman Customs" adlı iki makale yayımlamıştır (*Journal of Theological Studies*, XVIII [1967], s. 34-57; XIX [1968], s. 128-176). Michael Schwarz, "The Qâdî 'Abd al-Jabbâr's Refutations of the Aş'ariite Doctrine of 'Acquisition' (Kasb)" adlı makalesinde Kâdî Abdülcebbâr'ın Eş'ariyye'nin kesb anlayışına yönelik eleştirilerini incelemektedir (*JOS*, VI [1976], s. 229-263). Daniel Gimaret, Abdülcebbâr'a izâfe edilerek ya-

yımlanan *Şerhu'l-Uşûl'l-hamse* adlı eser etrafındaki tereddütleri "Les usûl Al-Hamse du Qâdî Abd al-Ğabbâr et leurs commentaires" başlıklı makalesinde ele almaktadır (AI, XV [1979], s. 47-96). Judith K. Hecker, "Some Notes on Kitâb al-Tawlid from the Mughnî of the Qâdî 'Abd al-Jabbâr" başlıklı makalesinde (*Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, II [1980], s. 281-319), *el-Muğnî*'nin IX. cildini teşkil eden "Kitâbü't-Tevlîd" in neşrinde tesbit ettiği bazı yanlış okumalara yönelik tasihî önerilerinde bulunmaktadır. Richard M. Frank, "The Autonomy of Human Agent in Teaching of 'Abd al-Ğabbâr" adlı makalesinde (*Le Museon*, XCV/3-4 [1982], s. 323-356) Kâdî Abdülcebbar'ın insan fiili ve irade hürriyeti anlayışını incelemektedir. E. J. Rosenthal, müellifin imâmet görüşünü "Abd al-Jabbâr on the Imâmeh" başlıklı makalesinde (*Logos Islamikos: Studia Islamica in Honorem Georgii Michaelis Wickens*, ed. R. M. Savory - D. A. Agius, Toronto 1984, s. 207-218), B. Abrahamov ise *el-Muğnî*'ye dayanarak onun ecel konusundaki görüşlerini "The Appointed Time of Death (ağal) According to 'Abd al-Ğabbâr: Annotated Translation of Al-Mugni vol. XI. pp. 3-26" (*JOS*, XIII [1993], s. 7-38), lutuf kavramı hakkındaki görüşlerini de "Abd al-Jabbâr's Theory of Divine Assistance (Lutf)" (*Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XVI [1993], s. 41-58) adlı makalelerinde ele almaktadır. Kâdî Abdülcebbar'ın i'câzû'l-Kur'ân'a dair görüşlerini Yûsuf Rahmân, "The Miraculous Nature of Muslim Scripture: A Study of 'Abd al-Jabbâr's l'câz al-Qur'ân" başlıklı makalesinde incelemiştir (*IS*, XXXV/4 [1996], s. 409-424). Abdülcebbar hakkında Türkiye'de gerçekleştirilen çalışmaların bir kısmı da şöyle sıralanabilir: Metin Bozkuş, *Kâdî Abdülcebbar ve Tefsiri Tenzihu'l-Kur'ân anî'l-Metâin Adlı Eserinin Tahlili* (yüksek lisans tezi, 1990, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Mustafa Sabri Ak, *Kâdî Abdülcebbar ve Mu'tezile Tefsirindeki Yeri* (yüksek lisans tezi, 1992, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Orhan Şener Koloğlu, *Kâdî Abdülcebbar'da Adalet Anlayışı* (yüksek lisans tezi, 2000, UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).

BİBLİYOGRAFYA :

Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, I-XX, tür.yer.; a.mlf., *Şerhu'l-Uşûl'l-hamse*, neşreden giriş, s. 13-36; a.mlf., *Müşâbihû'l-Kur'ân* (nşr. Adnân M. Zerzûr), Kahire 1969, neşreden giriş, I, 7-68; Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-müâne* (nşr. Ahmed Emîn - Ahmed ez-Zeyn), Kahire 1939, I, 141-142; Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, *el-*

Mu'temed fi usûl'l-fıkḥ (nşr. Muhammed Hamdullah), Dimaşk 1384/1964, I, 7; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XI, 113-115; Hâkim el-Cüşemî, *Şerhu'l-uyûn* (nşr. Fuâd Seyyid, *Fazlû'l-i'tizâl ve Tabakâtû'l-Mu'tezile* içinde), Tunus 1393/1974, s. 365-369, 382-391; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *el-'Avâşım* (nşr. Ammâr C. et-Tâlibî), Cezayir 1394/1974, s. 97; İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûl'l-tefsir*, Beyrut 1390, s. 34; a.mlf., *er-Red 'ale'l-manḥikıyyîn* (nşr. Refik el-Acem), Beyrut 1993, I, 150; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XVII, 244-245; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl*, II, 533; Sübki, *Tabakât*, V, 97; İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, 354; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 112-113, 116-119; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, 183; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, III, 386-387; Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfesssîn* (nşr. Ali M. Ömer), Kahire 1396/1976, s. 59; Keşfü'z-zunûn, I, 165, 838; M. Steinschneider, *Polemiche und apologetische literatür*, Leipzig 1877, s. 114; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 344; İzzâhu'l-meknûn, I, 329; Hediyyetü'l-'ârifîn, I, 498-499; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mu'ellifîn*, V, 78; Sezgin, *GAS*, I, 625-626; Resâ'ilü'l-'adl ve't-tevhîd (nşr. Muhammed Amâre), Kahire 1971, I, 161-253; Abdüvehhâb Hallâf, *İslâm Hukuk Felsefesi: İl-mü usûl'l-fıkḥ* (trc. Hüseyin Atay), Ankara 1973, tercüme edenin girişi, s. 83; Abdülfettâh Lâşin, *Belâgatü'l-Kur'ân fi âsârî'l-Kâdî 'Abdülcebbar ve eseruhû fi'd-dirâsâti'l-belâğa*, Kahire 1978, s. 36-64, 815; Ahbârü'e'immeti'z-Zeydiyye (nşr. W. Madelung), Beyrut 1987, s. 125; Mehmet Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, Ankara 1998, s. 36; İsmail Cerrahoğlu, "Kâdî Abdülcebbar ve Tenzihu'l-Kur'ân Anî'l-Matain Adlı Eseri", *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, V, Ankara 1982, s. 55-61; Metin Yurdagur, "Son Dönem Mu'tezilesi'nin En Meşhur Kelâmcısı Kâdî Abdülcebbar, Hayatı ve Eserleri", *MÜİFD*, IV (1986), s. 117-136; S. M. Stern, "'Abd al-Djabbâr b. Ahmad", *Elr.* (İng.), I, 59-60; W. Madelung, "'Abd-al-Jabbâr", *Elr.*, I, 116-118; Cengiz Kallek, "Ca'fer b. Ahmed", *DİA*, VI, 545-546; Ahmet Akgündüz, "Ebû'l-Hüseyn el-Basrî", a.e., X, 326-328; Saîd Murâd, "İbn Metteveyh", a.e., XX, 194; İlhan Kutluer, "İlhâd", a.e., XXII, 94.

METİN YURDAGUR

□ KELÂM. Tefsir, hadis, fıkḥ, kelâm ve dinler tarihi konularında çeşitli eserler telif eden Kâdî Abdülcebbar bunların içinde önceliği kelâm ilmine vermiş ve esas olarak bu ilimde temayüz etmiştir. Kâdî Abdülcebbar kendisinden önceki Mu'tezile âlimlerinin görüşlerini derlemiş, bunları incelemiş ve içlerinden seçim yaparak mezhebi sistematik hale getirmiştir. Tercihlerinde daha çok Ebû Hâşim el-Cübâî'nin fikirleri ağırlık kazanmış, bundan dolayı yeni görüşleriyle değil eklektik yaklaşımla dikkat çekmiştir. Kâdî Abdülcebbar meseleleri ele alırken önce karşıt görüşlere yer vermekte, Mecûsîlik, Brahmanizm, Yahudilik ve Hristiyanlığa atıflarda bulunmakta, İslâm mezhepleri içinde Haşviyye, Cehmiyye, Sîfâtiyye, Mürcie,

Mücbire gibi adlarla muhaliflerin görüşlerini ortaya koymakta, zaman zaman dayandıkları delilleri de zikrederek bunları hükümsüz kılmak için Mu'tezile'nin görüşlerine temel teşkil eden aklî ve naklî delilleri sıralamaktadır. Daha sonra Mu'tezile içindeki fikir ayrılıklarına temas etmekte, belli başlı görüşleri anlattıktan sonra kendi tercihinin doğruluğunu ispat etmeye çalışmaktadır. Kâdî Abdülcebbar, hocası Ebû Abdullah el-Basrî'nin vefatından sonra onun yerine geçmiş olup Mu'tezilî çizgiyi sürdüren son temsilcidir. Onun ardından gelen Mu'tezile âlimlerinde Zeydî veya İmâmî kimlik ağır basmaktadır.

Genelde Mu'tezile inanç sisteminin beş esasın (usûl-i hamse*) oluştuğu kabul edilir. Kâdî Abdülcebbar, bu esasları kabul etmekle beraber eserlerinde icmâlî ve tafsîlî yaklaşımlarla farklı tasniflerde bulunur. Meselâ *el-Muğnî*'sinde mükellefin öğrenmesi vâcib olan dinî esasların tevhid ve adalet olmak üzere iki, *el-Muhtaşar*'da tevhid, adalet, nübüvvet ve şerâî olmak üzere dört (I, 168), *Şerhu'l-Uşûl'l-hamse*'de ise tevhid, adalet, menzile beyne'l-menzileteyn, va'd ve va'id, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker olmak üzere beş olduğunu kaydeder (s. 122-123). Temel ilkeleri iki olarak gösterdiği yerde usûl-i hamse'nin diğer esaslarını adalet içinde, dört kabul ettiği yerde ise şerâî içinde mütalaa eder. Bu arada diğer Mu'tezile âlimlerinin aksine tevhidi adaletin önüne geçirmekte ve birinci esas olarak zikretmektedir (ayrıca bk. *Şerhu'l-Uşûl'l-hamse*, s. 149; *el-Muhtaşar*, I, 178).

Bilgi Teorisi. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*'nin XII. cildini ayırdığı bilgi teorisini "nazar" ve "mârifet" kelimeleriyle ifade eder. İlmi "ele aldığı konuda bilenin nefsinin mutmain kılan şey" diye tanımlar (XII, 13) ve onun itikad, akıl, ihâta, idrak, ispat gibi kavramlarla tanımlanmasının yanlış olduğunu söyler (a.g.e., XII, 16-22). İnsan bilgisini, duyu organları ile idrak edilen zaruri ve istidlâl yoluyla elde edilen müktesep kısımlarına ayırır (a.g.e., XII, 59-68). Aklın ontolojik bir varlığının bulunmadığını, dolayısıyla onun cevher, vasıta (alet), duyu, kuvve şeklinde adlandırılmayacağını söyler ve aklî "insanın düşünmesini sağlayan bilgilerin bütünü" şeklinde tanımlar (a.g.e., XI, 375). Akl yürütme dinî yükümlülüğü olan bütün insanlar için gerekli olup bunun aksi olan taklid haramdır. İnsanlar vahiy gelmeden önce akılları ile hareket etmek, onunla iyiyi ve kötüyü belirlemek durumunday-